

Journal of Social Sciences of Mus Alparslan University

anemon

Derginin ana sayfası: <http://dergipark.gov.tr/anemon>

Araştırma Makalesi • Research Article

Batı Afrika'nın Bilinen İlk Devleti; Gana (Gâne) İmparatorluğu

The First Known West African State: Ghana Empire

*Arif DEMİRER**

Öz: Bu çalışmanın temel amacı Batı Afrika'nın bilinen ilk devleti Gana İmparatorluğu'nun MS III. yüzyıldaki kuruluşundan XIII. yüzyıl başlarındaki yıkılışına kadarki geçmişi siyasi, ekonomik ve kültürel yönleriyle incelemektir. Gana adının ne anlama geldiği ve kökenine dair değerlendirmelerde bulunularak imparatorluğun kuruluşu anlatılmıştır. Gana'nın kuruluş devrine ilişkin yazılı bir bilgi olmaması nedeniyle ilk dönemleri Wagadu efsanesi üzerinden incelenmiştir. Miladi VIII. yüzyıldan itibaren yazılı kaynaklarda adından bahsedilen Gana İmparatorluğu'nun Arapça eserlerde ne şekilde anıldığı ve gelişim gösterdiği analiz edilmiştir. Endüslü coğrafyacı Bekri'de geçen tarihi kayıtlara ve arkeolojik çalışmaların sağladığı verilere dayanarak imparatorluk başkenti Kumbi Saleh'in nasıl inşa edildiği, gelişimi ve büyüklüğü anlatılmıştır. İmparatorluğun ticari yaşamına değinilerek başkent Kumbi Saleh'in Batı Sahra ticaretindeki konumu ve önemi vurgulanmıştır. Altının ve tuzun el değiştirme süreci incelenerek imparatorluk ekonomisine katkısı değerlendirilmiştir. İmparatorluğun nasıl yönetildiğine kısaca değinilerek Kraliyet mahkemesinin tasviri yapılmıştır. Gana'ya hâkim olan dini inanış ve ölü gömme adetleri Bekri'de geçen bilgiler üzerinden ele alınmıştır. Son olarak İmparatorluğun askeri gücüne vurgu yapılarak yıkılış süreci ve yerinde kurulan devletlerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gana İmparatorluğu, Batı Afrika, Kumbi Saleh, Wagadu Efsanesi, Bekri.

Abstract: This study aims to examine the history of the Ghana Empire, which was the first known state of West Africa, from its establishment in the 3rd century AD to its collapse in the early 13th century, with its political, economic and cultural aspects. The foundation of the empire was explained by making evaluations about what the name Ghana means and its etymology. Due to the lack of written information about the establishment of Ghana, its early periods were studied through the Legend of Wagadu. It was analyzed how the Ghana Empire, whose name has been mentioned in written sources since the 8th century, is mentioned in Arabic works and how it has developed. It was described how the imperial capital Koumbi Saleh was built, its development and greatness based on the historical records and the data provided by the archaeological studies of the Andalusian geographer Al-Bakri. By referring to the commercial aspects of the empire, the location and importance of the capital Koumbi Saleh in the western Sahara trade were emphasized. The conversion process of gold and salt was examined and its contribution to the empire's economy was evaluated. The study also provides a description of the royal court by briefly referring to how the empire was governed. The religious belief that dominates Ghana and the customs of burying the dead were discussed based on the information in Al-Bakri's works. In conclusion, the period of the dissolution of the Empire, and the states established on its location were reviewed with an emphasis on the military power of the empire.

Keywords: Ghana Empire, West Africa, Koumbi Saleh, Legend of Wagadu, Al-Bakri.

* Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ademirer@bartin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7419-2891

Cite as/ Atf: Demirer A. (2023). Batı Afrika'nın Bilinen İlk Devleti; Gana (Gâne) İmparatorluğu, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(Afrika), 46-58. <http://dx.doi.org/10.18506/anemon.1307095>

Received/Geliş: 30 May/Mayıs 2023

Düzeltilme/Revised form: 26 August/Ağustos 2023

Accepted/Kabul: 07 September/Eylül 2023

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2023

1. Giriş

Kaynakların kısıtlı olması nedeniyle Gana İmparatorluğu hakkında yapılan çalışmaların çoğunluğu ansiklopedi maddeleriyle sınırlı kalmıştır. Sözlü kaynaklar ve arkeolojik verilerle desteklenen bu çalışmalarda imparatorluğun siyasi tarihinden çok kültürel ve ekonomik yönüne dair bilgilere ulaşılabilmektedir. Arapça kaynaklar içerisinde Gana'dan genişçe bahseden müellif ise Endülüslü coğrafyacı Bekri olmuş onun aktardıkları üzerinden çalışmamızın çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır.

Batı Afrika'da bilinen ilk devlet örgütlenmesi Gana İmparatorluğudur (Holl, 1985:73). Modern Gana'nın adı, bu eski İmparatorluğun onuruna seçilmiştir. Modern Gana nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Akanlar'ın dedelerinin Gana yöresinden gelip buraya yerleşmiş olmaları da bu adın seçiminde başlıca rolü oynamış olabilir (el-Alevî, 1996, 348). İmparatorluğun kurulduğu Gana diyarı Batı Afrika'nın Atlantik Okyanusu kıyılarından uzakta ve Nijer Nehri'nin 160 km kuzeyinde Sahel otlakları ile Savana iklim bölgesinin batı kısmını içine almaktadır. Gana İmparatorluğu'nun kurulduğu coğrafya ile günümüz modern Gana'sının bulunduğu yer arasında bir alaka olmayıp ikisi farklı bölgelerde yer almaktadır. Bu iki devletin sadece isimlendirmeleri aynıdır (Conrad, 2005:17; Senkomago, 2005:563).

İmparatorluğun sınırları tam olarak bilinmemekle birlikte güney sınırlarının Nijer ve Senegal Nehirleri olduğu öngörülmekte ve kuzey sınırının ise 21° ve 22° kuzey enlemleri arasında yer aldığı düşünülmektedir. Bu bilgilere göre Gana ülkesinin merkezi Auoker bölgesi olmak üzere 200.000 ila 300.000 km²'lik bir alanı kapsadığı varsayılmaktadır (Holl, 1985:74). Batı Afrika'da oldukça geniş bir coğrafyada hüküm süren Gana'nın ünü Kahire ve Bağdat'a kadar nüfuz etmiş buralarda yaşayan coğrafyacı ve tarihçiler eserlerinde Gana'ya yer vermişlerdir (Delafosse, 1931:48).

Gana İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü devirlerde komşu halklara baktığımızda kuzey doğuda Tuaregler, batıda Fulaniler, kuzeybatıda Sanhâceler, doğuda Malinkeler ve onlarında doğusunda Songhaylar, güneylerinde ise Wangaralarla birlikte Mandingoların yaşadıkları görülmektedir. Bu halkların yaşadığı bölgelerde Gana'nın kurulduğu devirlerde bilgi kaynaklarının eksikliğini dikkate almak kaydıyla belirgin bir siyasi organizasyondan bahsetmek neredeyse imkânsızdır (July, 1970:54).

2. Gana(Gâne); Adı, Kuruluşu ve Kökeni

Gana adının kökenine ilişkin kaynaklardaki bilgiler net olmayıp bu adlandırma ilk olarak bölgenin yabancıları Araplar tarafından kullanılmış daha sonra Asya ve Avrupalılar tarafından benimsenmiştir (Delafosse, 1931:48; Page&Davis, 2005:85). Sözlü kaynaklarda ise Gana adı hiçbir şekilde kullanılmamıştır (Levtzion, 1973:20). Gana'yı hiç ziyaret etmemiş olan Bekri, Kuzey Afrikalı tüccarların getirdiği bilgilere dayanarak Gana adının krallara verilen bir unvan olduğundan bahsetmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174; Levtzion, 2011:79). Bu kelimenin kökeni ve kullanımı kesin olarak bilinmemekle birlikte Mande dilinde bir saygınlık unvanı olduğu ve “*savaşçı kral*” anlamına geldiği düşünülmektedir (Page&Davis, 2005:85). Gana Krallarının “*Kaya Maghan*” diye bilinen ve Soninke (Wa'kore) dilinde “*altının efendisi*” anlamına gelen bir unvanı da kullandıklarını Timbuktu'lu tarih yazarı Mahmut Kati *Târihu'l-Fettaş* adlı eserinde aktarmaktadır (Al Hajj Mahmut Kati, 2011:81).

Bekri Gana'nın başkentinin birbirine 10 km uzaklıktaki iki ayrı kasabadan oluştuğunu ve bunlardan “*Gâbe*” diye adlandırılıp Arapça'da “*orman*” anlamına gelen yerde kralın sarayının bulunduğunu bildirmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175). Bu bilgiyi yorumlayan Levtzion belki de Gana adının “*Gâbe*” kelimesinden türetilmiş olabileceğini Berberice'de Gana'nın dişil formunun “*taghân(a)t*” olduğunu ve “*tagant*” kelimesinde “*orman*” anlamına geldiğini dile getirmiştir (Levtzion, 2011:386).

Gana'nın yerel halkı ulusun koruyucusu olarak kabul edilen eski Soninke tanrısı Ouagadou Bida'nın¹ isminden türetilen “*Ouagadou/Wagadu*” adını kullanmışlardır (Conrad, 2005:17.; Page&

¹ Ouagadou Bida adı birçok Soninke (Wa'kore) klanının atalarının izini sürerken başvurdukları efsanede geçmektedir. Bu efsaneye göre bir zamanlar eski Gana altın bakımından zengindi ve bol yağmurla kutsanmıştır. Bu refah, yılan şeklini alan tanrı

Davis, 2005:85). Bu adlandırma da geçen Wagadu hakkındaki efsaneler farklı Soninke klanlarının ve gruplarının kökenlerini açıklamakta hala işlevseldir (Levtzion, 1973:16). Wagadu efsanesi Soninkelerin atası olarak kabul edilen efsanevi lider Dinga'nın Ortadoğu'dan bir yerden bölgeye gelmesiyle başlatılmış, bir süre Jenne'de kaldığından bahsedilerek sonra Massina'daki Dia'ya geçerek burada evlendiği bilgisiyle devam etmiştir. Bu efsaneye göre Dinga'nın bir yerden başka yere yaptığı göçler Sahel'in çeşitli bölgelerine Soninke nüfusunun yayıldığını göstermektedir. Efsanenin farklı versiyonlarında Dinga ile cinler arasında gerçekleşen bir sihirbazlık düellosu anlatılır. Dinga bu düelloda galip gelerek baş cinin 3 kızıyla evlenmiştir. Bu eşlerin oğulları Soninke klanının ataları olarak anılmış içlerinden Cisseler de Wagadu'nun yönetici klanı olmuştur. Efsanenin bir sonraki bölümünde Dinga yaşlanmış ve kör olmuştur. Ölmeden önce hâkimiyetini en büyük oğlu Khiné'ye devretmek istediğinde Diabe Cisse adlı küçük oğul, en büyük erkek kardeşin kılığına girerek başlıca yetkileri ona miras bırakması için babasını kandırmıştır. Hikâyenin devamında Dinga öldükten sonra Diabe Cisse öfkeli ağabeyinin gazabından kaçmak zorunda kalmış, vahşi doğaya sığındığında bir gün ağacın birinden gizemli bir davul düşerek ayaklarının dibine inmiştir. Çalmaya başladığı davulun sesiyle, çölün dört köşesinden dört süvari birliği çıkmıştır. Dört komutan, Diabe Cisse'yi liderleri olarak tanımış ve onun teğmenleri olmuşlardır. Daha sonra, Diabe Cisse krallığını kurmak için Kumbi'ye doğru yönelmiştir. Bu yer karayılan Bida tarafından Diabe Cisse'ye her yıl ülkedeki en güzel genç bakirenin kendisine kurban olarak sunulması koşuluyla verilmiştir. Karşılığında Bida, bol yağmur ve altın sözü vermiştir. Başkenti Kumbi olan yeni Wagadu ülkesi manga (veya magha) adı verilen Diabe Cisse ve soyundan gelenlerin yönetimi altında zenginleşmiştir. Wagadu krallığı her biri dört komutandan (fado) tarafından yönetilen dört eyalete bölünerek idare edilmiştir (Conrad, 2005:18.; Levtzion, 1973:17).

Wagadu'nun 7. kralının saltanatı sırasında 4 eyalet temsilcisi Kumbi şehrinde toplanarak yılın kılığındaki tanrı Bida'ya kurban etmek üzere genç bir bakire kızı olarak mağarasına getirmişlerdir. Efsanenin bazı versiyonları, her yıl başka bir eyaletin Bida için bakireyi sunmak zorunda kaldığını söylüyor. Bu sırada bakirenin cesur taliplisi yılan tanrı Bida'nın başını kesmiştir. Ölmekte olan yılan, toprağın kurummasına ve altının kesilmesine neden olan korkunç bir lanet okumuştur. Katledilen yılanın başı, daha sonra altın diyarı haline gelen Malinke kırsalındaki Bure'ye düşmüştür. Yağmur ve altından mahrum kalan Wagadu mahvolmuş, Soninke halkı dağılmış ve ülkeleri çöle dönmüştür (Levtzion, 1973:18). Bu efsanede geçen bilgilerde göstermektedir ki yerel halkın ülkeye verdiği Wagadu adıyla yabancıların söyledikleri Gana/Gâne ismi arasında bir bağlantı bulunmamaktadır. Wagadu adı efsaneleşen bir anlatıdan türetilmiş iken Gana adı ise bölgenin coğrafi özelliklerinden esinlenerek kullanılmıştır.

Yılan tanrı Bida'yla yağmur ve altın arasındaki ilişkiye baktığımızda ise bölgede yaşayan kaya pitonunun su kaynaklarına yakın yerde yaşaması ve yağmurların bol olduğu zamanlarda daha çok görünmesi insanların yağmurlarla gelen bolluğu yılan Bida'yla ilişkilendirmiş olduklarını göstermektedir. Ayrıca yağmurlarla taşınan alüvyonlarda altının açığa çıkıp akarsularda madenciliğinin yapılabilir hale gelmesi beraberinde ülkeye ekonomik anlamda bolluk ve bereket getirmiştir (Conrad, 2005:22).

Gana İmparatorluğu'nun ne zaman kurulduğuna ilişkin kaynaklarda net bir bilgi bulunmamakla birlikte Sa'di'nin *Tarikh al-Sudan* adlı eserinde geçen; "*Orada bir devlet kuran ilk kral, Baghana topraklarında büyük bir şehir olan Gana'yı egemenliğinin merkezi olarak kullanan Kayamagha'ydı. Bu devletin Hz. Muhammed'in gelişinden önce kurulduğu ve bu olaydan önce 22, sonrasında 22 toplam 44 kralı olduğu söylenir*" bilgisine dayanarak çıkarımda bulunan Henry Barth kuruluşun M.S. 300'lü

Ouagadou-Bida tarafından toprağa bahşedilmiştir. Bida'nın cömertliği karşılığında her yıl onun onuruna bir bakire kurban edilmiş, şanlı günler eski Gana'nın yedinci kralının yönetimi altında, yıllık tören sırasında kurbanlık bakirenin sevgilisinin yılanı kesmesiyle sona ermiştir. Ouagadou-Bida misilleme olarak toprağı kurutmuş ve tüm altını Yukarı Nijer Nehri üzerindeki Bure'ye taşımıştır. Bunun sonucu olarak Gana imparatorluğu harabe haline gelmiş insanlar yoksul ve çorak ana vatanlarını terk etmek zorunda kalmışlar ve göçebe bir yaşam sürmeye başlamışlardır. Gezici hikâye anlatıcıları tarafından bestelenen ve okunan Daosi Destanı içerisinde geçen bu efsanenin birkaç versiyonu bulunmakla birlikte ayrıntıları değişse de ana fikri aynı kalmıştır. Tanrı Bida'nın kılık değiştirerek girmiş olduğu hayvan kılığında öldürülmesiyle ülkeye hâkim olan kılık fikri işlenmiştir. (Page&Davis, 2005:87, 176.; Conrad,2005: 20).

yıllarda gerçekleşmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Sa'di, 'Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah, 2003:13.; Barth, 1857:579.; Massonen, 2005:562). Levtzion ise Sa'di'de geçen hicretten önce ve sonra aynı sayıda hükümdarın başa geçtiği bilgisinin sözlü kaynakların tipik bir simetrikleştirme özelliği olduğunu ve bu bilginin ihtiyatlı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini belirterek bu aktarılanlardan çıkarılabilecek sonuç Kaya-Magha(Gana) krallığının İslam'ın Batı Sudan'a gelmesinden önce kurulmuş eski bir devlet olduğudur (Levtzion, 1973:20).

İlk dönem Arap kaynakları Gana'nın kurucularının kimler olduğu konusunda sessizdir. Bu konuda ciddi anlamda çalışma yapan ilk batılı araştırmacı Henry Barth olmuş ve Tarih al-Sudan'daki *"Soylarının kime dayandığını bilmesek de kökenleri beyazdı. Bununla birlikte, tebaaları Soninke'ydi..."* bilgisine dayanarak ilk kurucuların beyaz ırktan olabileceğini ve onların ya Sahra Berberileri ya da Fulani kökenli olma ihtimalinin varlığından bahsetmiştir (Barth, 1857:579.; Massonen, 2005:562)..Maurice Delafosse ise kurucuların beyaz ırka mensup olduklarını ve MS 117'de Roma'nın Sirenyka'daki intikamından kaçarak Gana'ya gelip yerleşen bir grup Suriyeli Yahudi olabileceklerini bir kaynağa dayandırmadan görüşünü dile getirmiştir. Delafosse devamında Gana'da hicretten belli bir süre sonra iktidarın Soninkeye mensup siyah ırktan gelen bir ailenin eline geçtiği bilgisini paylaşmıştır (Delafosse, 1931:42.; Massonen, 2005: 563.; el-Alevî, 1996:346).

Gana'nın sakinlerinin kimler olduğuna baktığımızda Berberilerle birlikte Mande dilini konuşan siyahi Soninkeler, Malinkeler, Bambaralar(Bamana), Dyulalar karşımıza çıkmaktadır (Clarke, 1960: 116). Gana'nın kralları Soninkelerden olup bazı Soninke klanları, Gana topraklarında ticaret yapan Kuzey Afrika'dan gelen Berberi ve Arap tüccarlarla temas kurduktan sonra Batı Afrika'da İslam'a geçen ilk halklar arasında yer almışlardır ('Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah Sa'di, 2003: xxvii).

3. Arap Kaynaklarında Gana İmparatorluğu

Gana İmparatorluğu'nun bilinen bir yazı dili olmadığı için burası hakkındaki bilgiler sözlü tarihlere, arkeolojik bulgulara ve çoğunlukla Arap yazarların eserlerine dayanmaktadır (Davidson,1985:34). Gana İmparatorluğu'ndan ilk bahseden Arap kaynağı ise eseri günümüze ulaşmayan ancak Mes'ûdî ve coğrafyacı Bekrî tarafından bilinip kullanılan 8. yüzyılda yaşamış astronom el-Fezârî'dir. Fezârî Sudan'da İslam dünyasının sınırlarında Gana'nın adından *"altın diyarı"* olarak bahsetmiştir (Fage, 1957:3). Fezârî'den kısa bir süre sonra 9. yüzyılın başlarında yaşayan ve çalışmaları günümüze kadar gelen Hârizmî Gana'dan bahseden bir sonraki coğrafyacı olmuş burasının tahmini enlem ve boylam bilgisini vermekle yetinmiştir (Hârizmî, 2009:48). Gana'ya dair ayrıntılı ilk bilgileri 9. yüzyılın sonlarına doğru yaşayan büyük coğrafyacı Ya'kûbî vermiş ve şu şekilde bahsetmiştir; *"Son olarak kralı çok güçlü olan Gana krallığı vardır. Onun ülkesinde altın madenleri var. Onun yetkisi altında 'Am ve Sama gibi başka krallıklarda var ve tüm bu bölgelerde altın bulunur"* (Levtzion, 2011:21.; Fage, 1957:4).

Mürûcû'z-zehab eseriyle bilinen Bağdat'lı coğrafyacı ve tarihçi Mes'ûdî Gana İmparatorluğu'dan altın diyarı olarak bahsederek bölgedeki ticaretin işleyişini şu şekilde aktarmıştır; *"Mağrib'in Sicilmâse denilen bölgesinin ötesindeki altın diyarının hikayesine gelince, burada, büyük bir nehrin ötesinde yaşayan halk birbirlerini görmeden alışveriş ederler. Satıcılar buraya gelerek mallarını bırakır giderler. Daha sonra geldiklerinde mallarının yanına üst üste dizilmiş altınlar görürler. Malın sahibi altını alırsa malı bırakır, eğer malını alır götürürse altına dokunmaz; şayet malının yanına konulan altını az bulmuşsa ikisine de dokunmaz. Bu alışveriş şekli Mağrib'in Sicilmâse bölgesinde meşhurdur"* (Mesudî, 2014:211. Levtzion, 2011:32).

Mes'ûdî *Ahbârü'z-zamân* adlı eserinde de Gana'ya yer vermiş burasından; *"Gana kralının yetkisi altında bir dizi kral ve krallık vardır. Hepsinde yerde altın görülür ve insanlar onu çıkarıp tuğla gibi parçalar haline getirirler."* diye bahsetmiştir (Levtzion, 2011:36).

Gana ülkesi hakkında bilgi veren bir diğer Arap coğrafyacı İbn Havkal olmuştur. İslam dünyasını gezen Havkal M.S 977'de Gana'nın kuzeyinde bir Berberi yerleşimi olan Avdagost'u ziyaret etmiş ardından daha uzaklara Gana'ya ve Nijer Nehrine kadar gitmiştir. Gana ülkesindeki kervanların hareket

noktası olan Sicilmâse'ye eserinde ayrıntılı yer vererek bölgedeki ticaretin büyüklüğünü ve yerleşmeler arasındaki mesafelere dair bilgi vermekle yetinmiştir (İbn Havkal, 2017: 72,106.; Levtzion, 2011:46-49.; Fage, 1957:5).

İslam coğrafyacılarının Gana'daki altın varlığına dair yapmış oldukları vurgular Müslüman dünyasında burasının "*altın diyarı*" olarak bilinir hale geldiğini göstermektedir. Gana'nın altın madenleri, altın karşılığında tuz, kumaş ve diğer malları takas eden Magripli tüccarları cezbetmiştir (Levtzion, 1973:22).

Gana İmparatorluğu hakkında en çok ayrıntı veren bilgin Endülüslü coğrafyacı ve edip Ebû Ubeyd el-Bekrî olmuştur. İspanya'nın Cordoba şehrinde yaşayan Bekrî, ülkesini hiç terk etmemiştir. Yazılarını çeşitli yazılı kaynaklara, özellikle de orijinali henüz keşfedilmemiş olan Muhammed ibn Yusuf el-Varrak'a (904/5-973/4) dayandırmıştır (Levtzion, 1973:22). Bekrî'nin vermiş olduğu bilgilerden ilki eserini yazdığı dönemde Gana'daki yöneticilerin kimler olduğu ve ülkede ana soylu veraset sisteminin varlığına yaptığı vurgudur. Bekrî'de geçen bilgiler şu şekildedir; *Gana, ahalisinin krallarına verdikleri bir unvan olmasının yanı sıra Awkar diye isimlendirdikleri bölgelerinin bugün yani H.S. 460(M.S. 1067-8)'da Tankamanin'in kral olduğu yerinde adıdır. Tankamanin tahta 455/1063'te çıktı. Bir önceki kralın adı Basi idi ve 85 yaşında başa geçti... Basi, Tankamanin'in dayısıydı. Bu onların âdeti ve kullanım şeklidir. Krallık sadece kralın kız kardeşinin oğluna miras kalır. Halefinin kız kardeşinin oğlu olduğundan hiç şüphesi yokken, oğlunun aslında kendi oğlu olduğundan emin değildi ve bu ilişkinin gerçekliğine güvenmiyordu. Tankamanin güçlüydü, muazzam bir krallığı yönetiyordu ve büyük bir yetkiye sahipti.*" (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174-75.; Levtzion, 2011:32). Gana İmparatorluğu'nda iktidarın kralın kız kardeşinin oğluna geçiyor olması bölge için alışılmadık bir durum değildi çünkü bölgenin yaygın nüfusu Berberiler arasında da kadınlardan genellikle "*kral yapıcılar*" olarak söz edilirdi, çünkü çocukların yetiştirilmesinden tamamen onlar sorumluydu. Halefler, özel olarak belirlenmiş kutsal bir koru da düzenlenen bir dizi önceden belirlenmiş törenin ardından kral olarak atanmışlardır (Page&Davis, 2005:85).

Gana İmparatorluğu hakkında bilgi veren bir diğer Arap coğrafyacı el-İdrîsî'dir. Vermiş olduğu bilgiler hatalı olup Gana'yı Nijer'in iki yakasında bir şehir olarak tanımlamış bu yerin yoğun nüfuslu ve tüccarların uğrak yeri olduğundan bahsetmiştir. Halkının Müslüman olduğunu ve rivayete göre hükümdarı Salih b Abdullah b. el-Hasan b. el-Hasan b. Ali b. Ebu. Talip'e dayandırmış Abbasi halifesine biat etmesine rağmen hutbeyi kendi adına okuttuğu bilgisini paylaşmıştır (Levtzion, 2011:109.; Mauny, 1954:202-203).

4. İmparatorluk Başkenti Kumbi Saleh (Kumbîsâlih)

Endülüslü coğrafyacı el-Bekrî, "*Kumbi*" adından bahsetmez O ve diğer Arap yazarlar hem şehri hem de kralı "*Gana*", bölgeyi ise "*Awkar*" olarak adlandırmışlardır (Conrad, 2009:69). Bu adlandırmayla birlikte Gana şehri hakkında en fazla ayrıntı veren coğrafyacı Bekrî olmuş ve şunları aktarmıştır; *Gana şehri bir ovada uzanan iki kasabadan oluşuyor. Bu kasabalardan ilki Müslümanların yaşadığı bir yerdir. Burası büyüktür ve 12 Cami'ye sahiptir. Bu camilerden birisi insanların Cuma namazı için toplandıkları yerdir. İmamlar, müezzinler, maaşlı Kur'an okuyanlar olduğu gibi, hukukçular ve bilginler de vardır. Kasabanın çevresinde halkın içtikleri ve yakınında sebze yetiştirdikleri tatlı su kuyuları bulunmaktadır. Müslümanların yaşadığı kasaba, Kralın yaşadığı Al Ghaba'dan 10 km kadar uzaklıktadır. İki kasaba arasındaki arazi evlerle kaplıdır. Sakinlerin evleri taş ve akasya ağacından yapılmıştır* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:174-175).

M. Delafosse, Kumbi Saleh şehrinin Gana'nın başkenti olabileceğini öne süren ilk kişi olmuştur (Delafosse, 1931: 43.; Levtzion, 1973:23). Wagadu'nun Soninke sözlü geleneğinde kahraman Diabi Cissé ve koruyucu yılan Bida ile ilişkilendirilen şehre "*Kumbi*"² denilmektedir. Günümüz Mali'sinin başkenti olan Bamako'nun yaklaşık 350 km kuzeyinde, Kumbi Saleh olarak adlandırılan yerdeki kalıntılar başkentini çok büyük olduğunu ve 12. yüzyılda şehrin yaklaşık 30.000 sakini olduğunu

² Kumbi kelimesi dik veya sarp kenarları olan izole tepe, tümülüs anlamındadır. (Delafosse, 1931: 43).

göstermektedir (Maquet, 1972:148). 1913-14'te A. Bonnel de Mezieres Kumbi Saleh bölgesini gezdiğinde taştan inşa edilmiş kasaba ve köy kalıntıları bulmuştur. Bölge de yapılan kazılara baktığımızda 1914'te Bonnel de Mezieres, 1939'da Lazartigues ve 1949-51'de Thomassey, Mauny ve Szumowski tarafından yapıldığını görüyoruz. Yapılan kazılar ve hava araştırmaları, yaklaşık 1,5 km kareyi kaplayan büyük bir kasabanın kalıntılarını ortaya çıkarmıştır.. Kasaba iki bölümden oluşuyor. Kuzeydoğudaki üst kısım taştan inşa edilmiş, geniş ve zengin binalara sahiptir, bazıları iki katlıdır ve zemin katın ticari eşya deposu olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu evler muhtemelen bölgeye ticaret için Kuzey Afrika'dan gelen yabancı zengin müslüman tüccarlara aittir (Levtzion, 1973:23.;Clarke, 1960:116).

Gana'nın kraliyet sarayının bulunduğu Kumbi Saleh'in güneydeki el-Ghaba (Koru) olarak adlandırılan ikinci parçası hakkında Bekrî şu bilgileri vermektedir. *Kralın bir sarayı ve bir dizi kubbe biçimli meskeni vardır, bunların tümü şehrin savunma duvarı gibi bir duvarla çevrilidir. Kralın yaşadığı kasabada ve kraliyet mahkemesinin bulunduğu salonun yakınında, diplomatik görevle ziyarete gelen Müslümanların namaz kıldıkları bir cami bulunmaktadır. Kralın kasabasının çevresinde kubbeli binalar, ormanlar ve bu insanların büyücülerinin, dini kültten sorumlu adamların yaşadığı korular vardır. Bu korularda ayrıca putlar ve krallarının mezarları da vardır. Bu koruluklar korunmaktadır. Yetkisiz kişiler içeri giremez, dolayısıyla içlerinde ne olduğu belli olmaz. Kralın hapsaneleri de buralardadır ve orada biri hapsedilirse, ondan bir daha haber alınmaz. Kralın tercümanları, topraklarından sorumlu memur ve bakanlarının çoğu Müslümandır* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175).

Kasabanın güney kesiminde, izole edilmiş taş binalar ve modern binalara benzer, daha düşük kaliteli diğer yerleşim yerlerinin izleri vardır. Soninke sakinlerinin çoğunluğunun yaşadığı bu bölüm, öncelikle çamur duvarlı, sazdan kulübelere oluşmaktadır. Hükümet bu bölümde yer almış; Gana kralı burada, cam pencerelerle donatılmış ve etrafı çitle çevrili taş bir sarayda yaşamıştır. Gana hükümetinin Soninke çalışanları da şehrin bu bölümünde yaşamışlardır (Senkomago, 2005:564). Kasabanın farklı noktalarında yapılan kazılar, çok yoğun bir şekilde nüfusun iskân edildiğini göstermektedir. Evler birbirine yakın, aralarında açık alanlar var ve sokaklar oldukça dar tutulmuştur. Kasabayı doğudan batıya geçen büyük bir cadde uzanmaktadır. Cadde, kasaba merkezinde kazılan caminin önünde 12 metre genişliğe ulaşır. Cami batıdan doğuya 46 metre, kuzeyden güneye 23 metreden ibarettir. Batı yarısı, Sahra ve Sudan camilerinde ortak bir özellik olan açık döşeli bir avluya ev sahipliği yapmaktadır. Görünüşe göre burası kasabanın Cuma camisidir (Levtzion, 1973:24).

Kumbi Saleh'te mezarlıklarda yapılan kazılarda Kuran ayetlerinin yazılı olduğu elli üç mezar taşına ve motiflerle süslenmiş diğer yirmi dört boyalı mezar taşına rastlanmıştır. Bu mezar taşlarının yanı sıra bıçak, mızrak, çivi, çiftçilik aletleri ve makas gibi demir nesnelere bulunmuştur. Ayrıca altını tartmak için kullanılan bazı küçük cam ağırlıklar da keşfedilmiştir. Bazıları Akdeniz kıyılarından gelenler de dâhil olmak üzere birçok çanak çömlek parçası da buluntular arasındadır. Tüm bu arkeolojik kanıtlar, Kumbi Saleh'in bir zamanlar müreffeh bir ticaret merkezi olduğunu bizlere göstermektedir (Maquet, 1972:24.; Levtzion, 1973:24.; Conrad, 2005:72).

5. Ticari Yaşam

Gana'nın savan bölgesindeki konumu, hem Kuzey Afrika hem de güneydeki ormanlık bölge ile ticari ilişkiler geliştirmesini ve böylece Sahra ötesi ticarete önemli rol oynamasını sağlamıştır. Gana bir ovada bulunduğu için, tüccarlar ticari faaliyetleri sırasında topraklarından geçmeyi kolay bulmuşlardır. Fas'ta Sicilmâse'den başlayan ve Sahra çölündeki Taghaza ve Avdagost'tan geçen batı Sahra ötesi ticaret yolunun güney terminali Kumbi Saleh olmuştur. Gana kralları, Sahra ötesi ticareten elde edilen gelirleri kullanarak ülkeyi yönetme masraflarını karşılamışlardır (Senkomago, 2005:564).

Kumbi Saleh, Gana'nın hem başkenti hem de ana ticaret merkezi olmuştur. Sahra ötesi ticarete önemli bir rol oynamış Kuzey Afrika ve Sahra Çölü'nden gelen mallar, batı Sudan'dan ve daha güneydeki orman eyaletlerinden gelen mallarla değiş tokuş edilmiştir. Kuzey Afrika'dan gelen Arap ve Berberi tüccarlar aynalar, atlar, ipek kumaşlar, bardaklar, hurma ve tuz gibi mallar getirmişler ve bu malları Soninke ve diğer güney Afrikalı tüccarlarla değiş tokuş etmişlerdir. Güney Afrikalı tüccarlar

altın, kola fıstığı, devekuşu tüyü ve köle gibi mallar sağlamışlardır.. Kumbi Saleh'te satışa sunulan kölelerin bir kısmı fetihler sırasında Gana tarafından Soninke'nin komşu bölgeleri işgal edilirken geri kalanı ise orman eyaletlerindeki baskınlar sırasında ele geçirilmiştir (Senkomago, 2005:564). Bu köleler güneyde bulunan altın madenlerinde çalıştırılmıştır. Ayrıca darı, sorgum ve pamuk gibi mahsullerin daha büyük miktarlarda üretilmesine yol açan tarım işçiliğinde kullanılmışlardır (Page&Davis, 2005:86).

Gana'nın Sahra ötesi kervan ticaretinde ana unsur tuzun altınla mübadelesi olmuştur. Sahra'nın kaya tuzu yataklarından elde edilen tuz, güneydeki orman bölgelerine sevk edilmiş ve karşılığında başta altın olmak üzere türlü metallerle takas edilmiştir. Endülüslü coğrafyacı ve seyyah Ebû Hâmid el-Gırnâfî'nin verdiği bilgilere itibar edecek olursak bazı zamanlar tuz o kadar değerli hale gelmiştir ki kendi ağırlığındaki altından daha kıymetli olmuştur (Fage, 1957:8).

Gana ülkesinde yapılan ticaretin vergilendirilmesi ve altının nereden geldiğine dair bilgilere yine Bekri'de geçen şu satırlarda rastlıyoruz; *“Kralları memlekete giren her tuz yüklü eşekten bir altın dinar, çıkan her eşekten iki dinar vergi alır. Bir yük bakırdan padişaha düşen vergi beş miskaldır ve bir yük ticari maldan on miskaldır. Bu topraklarda bulunan en iyi altın, zenci kabilelerinin yaşadığı bir ülke üzerinden kralın şehrinden on sekiz gün uzaklıktaki Ghiyaro kasabasından geliyor. Bu ülkenin bütün madenlerinde bulunan külçeler krallara ayrılmış, altın tozu ise sadece halka kalmıştır. Bu önlem olmadan halk, altını değerini kaybedinceye kadar biriktirirdi. Külçeler, bir onstan bir pound'a kadar herhangi bir ağırlıkta olabilir. Kralın büyük bir taş büyüklüğünde bir külçeye sahip olduğu söylenir. Ghiyaro kasabası Nil'den (yani Nijer'den) on iki mil uzaktadır ve birçok Müslüman barındırır”* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:176-77).; Levtzion, 2011:82).

Sahra ötesi ticaret, Gana'nın komşularında kırgınlık ve kıskançlık uyandırdığı için her zaman faydalı olmamıştır. Kumbi Saleh'in kuzeyindeki Avdagost kasabasında yaşayan Sahra Berberileri, Gana'nın refahını kıskanmışlardır. Sahra ötesi ticareti kontrol etmek ve Kumbi Saleh yerine Avdagost'u Batı Sahra ötesi yolun güney terminali yapmak istemişlerdir (Senkomago, 2005:564).

6. Gana İmparatorluğu'nun Yönetim Mekanizması ve Kraliyet Mahkemesi

Gana İmparatorluğunun yönetim mekanizması ve hükümdarlık alametleri hakkında en ayrıntılı bilgi veren kaynak Bekri olmuştur. Mutlak monarşi tarafından yönetilen Gana ülkesinden şu şekilde bahsetmiştir; *“Kralın dinine uyanlardan ancak kendisi ve varisi olan kız kardeşinin oğlu dikilmiş elbise giyebilir. Diğer tüm insanlar, imkânlarına göre pamuklu, ipekli veya sırmalı giysiler giyerler. Bütün erkekler sakallarını, kadınlar da başlarını tıraş eder. Kral bir kadın gibi süslenir, kolyeler ve bilezikler takar ve halkın karşısına oturduğunda altınla süslenmiş ve ince pamuklu sarıklara sarılı yüksek bir başlık takar. Kraliyet mahkemesi etrafında altın işlemeli süslerle on atın durduğu kubbeli bir köşkte tutulur. Kralın arkasında altınla süslenmiş kalkanlar ve kılıçlar tutan on uşak duruyor ve sağında hepsi muhteşem giysiler giymiş, saçları altınla karışık örülmüş ülkesinin alt krallarının oğulları durmaktadır. Şehrin valisi, kralın önünde yere oturur ve onun çevresinde de aynı şekilde oturan bakanlar vardır. Köşkün kapısında, kralı koruyan ve bulunduğu yeri neredeyse hiç terk etmeyen mükemmel soylu köpekler vardır. Boyunlarına altın ve gümüş tasmalar takarlar, üzerlerinde aynı metallere toplar bulunmaktadır. Ahaliye çağrılar uzun içi boş bir kütükten yapılmış daba dedikleri bir davulun vurulmasıyla duyurulur. Kralla aynı dine mensup olanlar ona yaklaştıklarında diz çökerler ve başlarına toprak serperler, çünkü bu onların ona saygılarını gösterme biçimleridir. Müslümanlara gelince, onu ancak el çırparak selamlarlar”* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:175-76).

Kralın tercümanları, hazinedarları ve vezirlerinin çoğu Müslümanlar arasından seçilmiştir (Mauny, 1954:202). Bekri'nin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır ki Gana imparatorluğu bağlı krallıklardan müteşekkil olup bu kralların oğulları Gana'nın merkezi hükümetinde tutulmaktadır. Savaş zamanlarında kralın emrine girerek asker ve mühimmat vermişlerdir. İmparatorluğun kraliyet mahkemesi olarak adlandırılan yer kralın halkın huzuruna çıkararak davalarına baktığı yer olup başkent Kumbi Saleh'in güney (Soninke) bölümünde yer almaktadır. Ayrıca kraliyet mahkemesinde ve sarayda gösterişe önem verildiği ve törenler düzenlendiği anlaşılmaktadır.

7. Dini İnanış ve Kralların Gömülme Şekli

Birbirinden farklı ırkların bir arada yaşadığı Gana'da toplum arasında sosyal farklılıklar ve dini ayrım bulunmaktaydı. Gana'da İslamiyet etki alanı geniş bir dini inanış olmakla birlikte ruhlara inanç (animizm) da yaygın bir şekilde topluma hâkim olmuştur. İslamiyet IX. yüzyılda Zenâte ve Sanhâce kabilelerine mensup tüccarlar vasıtasıyla Gana ülkesine girmiştir. XI. yüzyılda önce bazı kabile reisleri İslam'ı kabul etmişler, sonrasında halk onlara katılmıştır. Ülkede Müslümanlar animistlere göre her yönden imtiyazlı bir sınıf olmuşlardır (Ceran, 2012, 115.; el-Alevî, 1996, 347).

Bekrî'nin ifadesine göre başkent Kumbi Saleh'te biri cuma camii olmak üzere on iki mescit vardı ve bu mescitlerde imamlar, müezzinler görev yapıyor, fakihler ve ilim sahibi kimseler ders veriyorlardı. Müslümanların yaşadığı diğer önemli iki şehir de Yukarı Nijer nehrine yakın Giyaro ile bunun batısındaki Yirsiniydi (el-Alevî, 1996, 347).

Bekrî ülkedeki dini inanış ve kralların gömülme şekliyle ilgili şu bilgileri vermiştir; *Gana halkının dini paganizm ve putlara tapınmadır. Kralları öldüğünde, mezar yeri üzerine saj ağacından devasa bir kubbe inşa ederler. Sonra onu birkaç halı ve minderle örtülü bir yatağa getirip kubbenin içine koyarlar. Yanına ziynet eşyalarını, silahlarını, yiyip içtiği kapları, çeşitli yiyecek ve içeceklerle dolu olarak koyarlar. Yemeklerini servis eden adamları da oraya yerleştirirler. Kubbenin kapısını kapatarak üzerini hasır ve malzemelerle örttükten sonra halkı bir araya getirerek üzerine büyük bir höyük oluşturan kadar toprak yığarlar. Daha sonra höyüğün çevresine sadece bir yerden ulaşılabilecek şekilde bir hendek kazarlar. Adaklarını ölüleri için kurban ederler ve sarhoş edici içkiler sunarlar* (Abou Obeid el-Bekri, 1857:176-77).

Kraliyet cenazesinin bu defin şekli Eski Mısır geleneklerini anımsatan ve diğer Afrika halkları arasında bilinen ilahi krallığın bir özelliği olarak kabul edilir. Nijer'in göller bölgesi yakınındaki iki höyükte yapılan kazılarda mezar odaları bulunan mezarlar ortaya çıkarıldı. Her mezarda silahlar, süs eşyaları ve boncuklarla dolu iki insan iskeleti vardı. Mezarlarda ayrıca başka insan iskeletleri ve hayvan kemikleri de bulunuyordu (Levtzion, 1973:26).

8. Gana'nın Yıkılış Süreci

İmparatorluğun tarihi boyunca yaşanan siyasi gelişmeler hakkında kısıtlı bilgilere sahibiz. Gana'nın sekizinci yüzyılın sonunda Müslüman dünyasında "*altın diyarı*" olarak bilinir hale geldiğini görüyoruz. Dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Gao (Kavkav) ve Gana, Batı Sudan'ın iki güçlü krallığı olmuştur (Levtzion, 1973:22). Onuncu yüzyıldaysa Sahra'nın önemli ticaret merkezi Avdagost Gana İmparatorluğu topraklarına dâhil olmuştur. İmparatorluğun kuzey ve güneyindeki birkaç küçük krallık olan Tekrur, Silla, Diara ve Kaniaga fethedilerek feodal devletler haline getirilmiştir (Page&Davis, 2005:86). On birinci yüzyılın ortalarına gelindiğindeyse Gana, doğal ve beşeri kaynaklarını geliştirmiş, siyasi ve askeri gücünü artırarak hükümet ve idari sistemlerini detaylandırmıştır (Levtzion, 1973:22). Bekrî'de geçen bilgiye göre Gana kralı ordusunu çağırdığında 40.000'den fazlası okçu olmak üzere 200.000 kişiyi savaş sahasına gönderebilir hale gelmiştir (Abou Obeid el-Bekri, 1857:177). Abartılı gibi görünen bu rakamlardan anlaşılmaktadır ki Gana, kayda değer bir askeri güce sahip olmuştur.

İslam'ı yaymak için Bilâdüssûdan (siyahların ülkesi) topraklarına seferler düzenleyen Ebû Bekir b. Ömer komutasındaki Murabıtlar, 1054'te Gana'ya haraç ödeyen ve başkent kuzeyinde yaklaşık on beş günlük mesafede bulunan Avdagost kasabasını ele geçirmişlerdir (Maquet, 1972:147). 1076 yılına gelindiğinde Ebû Bekir başkent Kumbi Saleh'i de topraklarına katmış Gana kralının İslam'ı kabul etmesi üzerine onu tahtında bırakmıştır. Ebu Bekir'in emrindeki birlikler kısa sürede Batı Sudan'ı ve bölgedeki altın madenlerini ele geçirmişlerdir. Bölge halkının büyük bir kısmı İslâmiyet'i bu dönemde kabul etmişlerdir (Yiğit, 2020:152.; Fage, 1957:12). Murâbıtlar Gana topraklarını 10 yıl kadar ancak

ellerinde tutabilmişlerdir. 1087’de Murâbit lideri Ebu Bekir yerel çatışmaların birinde öldürülmesi üzerine Gana topraklarındaki hâkimiyetleri zayıflamış ve ülkeye tam bir istikrarsızlık hâkim olmuştur (el-Alevî, 1996, 347). Murâbitlerin istilasını takip eden kargaşa, ticareti sekteye uğratmış ve Gana’nın Sahra-ötesi ticarete önemli bir katılımcı olarak konumunu zayıflatmıştır. Bundan böyle aktif ticaret, tüccarlara ve mallarına koruma sağlayacak güçlü hükümetlerin olduğu doğuya doğru kaymıştır (Senkomago, 2005:564).

1076’da Gana’nın düşmesiyle daha önceleri Gana’ya uzun yıllar vergi ödeyen Susu hakimleri bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Hâkimiyetini genişletmeye başlayan Susu Devleti XII. yüzyılın sonlarında Diyârâ bölgesini 1203’te de Sumanguru liderliğinde Gana’nın başkenti Kumbi Saleh’i ele geçirmiştir. XIII. yüzyılın ortalarında geldiğinde Susu Krallığının ortadan kalkmasıyla Gana toprakları üzerinde Mali İmparatorluğu kurulmuştur (el-Alevî, 1996, 347 -48.;Page&Davis, 2005:87).

Harita 1. Batı Afrika ve Gana İmparatorluğu (Conrad,2005: 19).

9. Sonuç

Gana adının kökenine baktığımızda bu ismin sadece Arapça kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Bu kelimenin Mande dilinde bir saygınlık unvanı olarak kullanıldığı ve “savaşçı kral” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte imparatorluğun yerli halkı Gana ismini kullanmayıp ülkelerini “Wagadu” diye adlandırmışlardır. Bu adlandırma Daosi Destanı içerisindeki Wagadu efsanesinde yılan şeklini alan tanrı Wagadu Bida’ya dayanmaktadır. Birçok Soninke (Wa’kore) klanı atalarının izini sürerken Wagadu Bida efsanesine başvurmuşlardır. Birden fazla versiyonu bulunan bu efsane de ana fikir aynı kalmış uğruna genç bakire kızların kurban edildiği yılan şeklini alan Tanrı Bida’nın bir kızın taliplisi tarafından öldürülmesiyle ülkeye hakim olan kıtlık fikri işlenmiştir.

Gana İmparatorluğunun ne zaman kurulduğuna ilişkin eldeki bilgiler net olmayıp Timbuktu'lu tarihçi Sa'di'ye dayanarak çıkarımda bulunan Henry Barth MS 300'lü yıllar olabileceğini ileri sürmüştür. Batı Afrika konusunda çalışmaları bulunan Levitzon ise Gana'nın İslam'ın Batı Sudan'a gelmesinden önce kurulmuş eski bir devlet olduğunu dile getirmiştir. Bu bilgilerden hareketle Gana İmparatorluğu'nun miladi 7. yüzyıldan önce bilinmeyen bir tarihte kurulmuş olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Kurucularının kökenine ilişkin eldeki bilgilerin net olmadığını vurgulayan Es-Sadi ilk kurucuların beyaz ırka mensup olduklarını aktarmıştır. Sonrasında hakimiyet siyah ırktan olan Soninkelere geçmiştir. Gana halkını kimlerin oluşturduğuna baktığımızda beyaz tenli Berberilerle birlikte Mande dilini konuşan siyahi Soninkeler, Malinkeler, Bambaralar(Bamana), Dyulalar görülmektedir.

Arapça kaynaklar Gana ülkesinden Miladi 9. yüzyıldan itibaren bahsetmeye başlamışlar ve çoğunluğu bölgedeki altının bolluğunu ve ticareti vurgulamışlardır. Gana hakkında en fazla bilgi veren müellif ise Endülüslü coğrafyacı Ebû Ubeyd el-Bekri olmuştur. Bekri'nin verdiği bilgilere dayanarak modern çalışmalar yapılmıştır. Afrika'nın yerli tarihi kaynakları olan Timbuktu'lu tarihçiler de Gana'ya eserlerinde yer vermişlerdir.

Arapça kaynakların "*Gana*" olarak bahsettikleri imparatorluk başkenti Kumbi Saleh hakkında en fazla bilgi veren kaynak Bekri olmuştur. Bekri, başkentin bir ovada uzanan birbirine 10 km mesafedeki iki ayrı kasabadan oluştuğundan bahsetmiştir. Şehrin kuzey bölümünün ticaretle meşgul olan Müslüman tüccarlara ev sahipliği yaptığını güneydeki kesimin ise imparatorluk sarayına ve Soninke sakinlerinin çoğunluğunu barındırdığını vurgulamıştır. Yürütülen arkeolojik çalışmalar Kumbi Saleh şehrinin en müreffeh olduğu dönemlerde nüfusunun yaklaşık 30.000 kişiye ulaştığını öngörmektedir. Ayrıca arkeolojik çalışmalar kuzeydeki bölümde taştan inşa edilmiş iki katlı daha dayanıklı binaları açığa çıkarırken güneydeki yerleşimde yoğun olarak çamur duvarlı, sazdan kulübelerin olduğunu ortaya koymuştur.

Gana'nın savanada düz bir ovada kurulmuş olması hem kuzey Afrika ile hem de güneyindeki ormanlık alanla ticaret yapılmasında önemli rol oynamıştır. Batı Sahra ötesi ticaret yolunun güney terminali başkent Kumbi Saleh olmuştur. Gana'nın ticari yaşamında ana metalleri Sahra'dan elde edilen tuz ile güneydeki ormanlık bölgeden temin edilen altın oluşturmuştur. Gana'daki Sahra ötesi ticari hacim o kadar yüksek olmuştur ki krallar elde edilen gelire ülkeyi yönetme masraflarını karşılamayı başarmışlardır.

Gana İmparatorluğu'nun yönetim mekanizmasına baktığımızda mutlak monarşi ile yönetildiğini ve hâkimiyetin kralın kız kardeşinin oğluna geçtiğini görüyoruz. Kral özel dikilmiş elbiseler giymiş, bir kadın gibi süslenerek altın takılar takmış ve halkın huzuruna gösterişli bir şekilde çıkmıştır. Kurulan kraliyet mahkemesinde halkın şikâyetlerini çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Bağlı krallıklardan oluşan Gana İmparatorluğu'nda Müslümanlar devlete hizmette üst düzey görevler almışlardır.

Gana'da hatırı sayılır bir Müslüman kitle bulunmakla birlikte yerel inanış olan animizmde toplum arasında yaygındı. İslamiyet bölgeye IX. yüzyılda Berberi kabilelerine mensup tüccarlar vasıtasıyla gelmiş XI. yüzyıla gelindiğinde bazı kabile reislerinin İslam'ı kabulüyle halk da onları takip etmiştir. Gana krallarının cenaze merasimleri pagan inanç geleneklerine göre icra edilmiş ve mezarları bir höyük haline getirilmiştir.

İmparatorluğun çöküşü ani olmamış kademeli bir süreçte gerçekleşmiştir. İslam'ı güneye Gana topraklarına doğru yaymak için seferler düzenleyen Murabıtlar 1076'da başkent Kumbi Saleh'i sınırlarına katmıştır. Murabıt lideri Ebû Bekir Batı Sudan'ı ve bölgedeki altın madenlerinin kontrolünü ele geçirmiş, Gana kralını da İslamı kabul etmesi şartıyla tahtında bırakmıştır. Murabıtların bölgedeki hakimiyetinin sona ermesiyle Gana topraklarında önce Susu krallığı hâkim olmuş sonrasında bu coğrafya da Mali İmparatorluğu kurulmuştur.

Kaynakça

- 'Abd Al-Rahman İbn 'Abd Allah Sa'di. (2003). *Timbuktu and the Songhay Empire: Al-Sa'dis Ta'rikh Al-Sudan Down to 1613 and Other Contemporary Documents*. John O. Hunwick (Tran. and ed.). Boston: Brill Press.
- Abou Obeid el-Bekri. (1857). *Description de l'Afrique Septentrionale*. (William MacGuckin Slane Çev.). Alger: Publié par Imprimerie du gouvernement.
- Al Hajj Mahmut Kati. (2011). *Ta'rikh al-fattâsh The Timbuktu Chronicles 1493-1599*. Christopher Wise (Ed.). New Jersey: Africa Word Press.
- Barth, H. (1857). *Travels and Discoveries in North and Central Africa, being a journal of Expedition Undertaken Under the Auspices of H.B.M.'s Government in the Years 1849-1855*, IV, London: Longman, Brown, Green, Longmans, & Roberts Press.
- Ceran, İ. (2012). *Fas Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Clarke J. H. (February 1960). Old Ghana. *Negro History Bulletin*. 23(5). Association for the Study of African American Life and History. 116-117.
- Conrad, D. (2005). *Empires of Medieval West Africa Ghana, Mali, and Songhay*. New York: Fact on File Inc. Press.
- Davidson, B. (1985). *A History of West Africa 1000-1800*, Harlow: Longman Group Limited.
- Delafosse, M. (1931). *The Negroes of Africa History And Culture*. F. Fligelman (Ed.), Washington: Associated Publishers.
- el-Alevî, A. (1996). Gâne. *DİA*. 13. İstanbul: TDV Yayınları. 346-348.
- Fage, J. D. (1957) Ancient Ghana: A Review of the Evidence. *Transactions of the Historical Society of Ghana*. 3, (2). Legon: Historical Society of Ghana Press. 3-24.
- Hârizmî. (2009). *Kitâbu Sûreti'l-Arz*, Hans von Mzik (Tahkik). Lübnan: Dâru ve Mektebetü Byblion Press.
- Holl, A. (1985). Background to the Ghana Empire: Archaeological Investigations on the Transition to Statehood in the Dhar Tichitt Region (Mauritania). *Journal of Anthropological Archaeology*. 4 (Issue 2). 73-115.
- İbn Havkal. (2017). *10. Asırda İslam Dünyası*, (R. Şeşen Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- July, R. W. (1970) *A History of the African People*, New York: Charles Scribner's Sons Press.
- Levtzion, N. (1973). *Ancient Ghana and Mali*. London: Methuen & Co LTD Press.
- Levtzion, N. (2011). *Corpus of Early Arabic Sources for West Africa*. Princeton: Markus Wiener Publishers.
- Maquet J. (1972). *Civilization of Black Africa*, New York: Oxford University Press.
- Masonen, P., (2005). Ghana Empire: Historiography of Origins. *Encyclopedia of African History*. 1, K. Shillington (Ed.), , New York: Fitzroy Dearborn Press, 561-63.
- Mauny, R. A. (Jul., 1954). The Question of Ghana, *Africa: Journal of the International African Institute*, 24(3). Cambridge University Press, 200-213.
- Mesudî. (2014). *Murûc Ez-Zehap (Altın Bozkırlar)*, (A. Batur Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Page, W. F. & Davis, R. H. (Ed.). (2005). *Encyclopedia of African History and Culture*. 2, New York: Facts on File, 85-87.

Senkomago, S. (2005), Ghana, Empire of: History of. *Encyclopedia of African History*. 1. K. Shillington (Ed.), New York: Fitzroy Dearborn Press. 563-64

Yiğit, İ. (2020). *Murabıtlar*. *DİA*, 31, Ankara: TDV Yayınları.

Extended Abstract

The aim of this study is to examine the history of the Ghana Empire, established in West Africa, in its political, economic and cultural aspects in the light of oral and written sources. Through the founding legend of the empire, answers were sought to the questions of who the founders were, the geography in which it was founded and where its capital was, whether it had a connection with today's Ghana, in what sense the name Ghana was used by locals and foreigners, how it was mentioned in Arab sources, and how the religious and commercial life developed.

There is no written sources about the early periods of the country, and its foundation is discussed through the "Wagadu" legend and archaeological data. Ghana's fame has spread to Cairo and Baghdad, and geographers and historians living there have included this country in their works. When we look at the geography where it was established, it is seen that it includes the Sahel grasslands and the western part of the Savanna climate zone, with the center being the Auoker region, away from the Atlantic Ocean coasts of West Africa and 160 km north of the Niger River.

The Ghana Empire, the first known state of West Africa, ruled between the IIIrd and XIIIth centuries. The name Ghana is first mentioned in the Arabic source al-Fezârî in the VIIIth century. Arab geographers and historians referred to the country of Ghana as the "land of gold". Hârizmî, Ya'kûbî, Mes'ûdî and İbn Havkal included Ghana in their works. The written source that provides the most comprehensive information about the empire is the work of the Andalusian geographer al-Bekri. Arab geographer al-İdrisî also mentioned Ghana, but gave incorrect information.

The region where today's Ghana is located and the geography where the empire was founded are different from each other, and they only have similarities in name. The name of modern Ghana was chosen in honor of this ancient Empire. Although the origin and use of the name Ghana is not known for certain, al-Bekri mentioned that it is a title of honor given to kings and means "warrior king" in the Mande language. Mahmut Kati, a history writer from Timbuktu, states in his work *Târihu'l-Fettaş* that the Kings of Ghana also used a title known as "Kaya Maghan", which means "lord of gold" in the Soninke (Wa'kore) language. In oral sources, the name Ghana is never used. The local people of Ghana used the name "Ouagadou/Wagadu", derived from the name of the ancient Soninke god Ouagadou Bida, who was considered the protector of the nation. Legends about Wagadu are still useful in explaining the origins of different Soninke clans and groups.

According to the Wagadu legend, the legendary leader Dinga, who is considered the ancestor of the Soninkes, came to the region from somewhere in the Middle East. In a magic duel between Dinga and the jinn, Dinga won and married the 3 daughters of the chief jinn. The sons of these wives were called the ancestors of the Soninke clan, and among them the Jinn became the ruling clan of Wagadu. Dinga became old and blind, and when he wanted to transfer his dominion to his eldest son Khiné before his death, the younger son named Diabe Cisse disguised himself as the eldest brother and gave him the main powers. He deceived his father into leaving him an inheritance. After Dinga died, Diabe Cisse had to escape from the wrath of his angry brother. When he took refuge in the wild, one day a mysterious drum fell from a tree and landed at his feet. With the sound of the drum he started playing, four cavalry units emerged from the four corners of the desert. The four commanders recognized Diabe Cisse as their leader and became his lieutenants. Later, Diabe Cisse headed towards Kumbi to establish his kingdom. This place was given to Diabe Cisse by the black snake Bida, on the condition that the most beautiful young virgin in the country would be sacrificed to him every year. In return, Bida promised plenty of rain and gold. Thus, the country of Wagadu became rich. The sacrifice was intended to be made during the reign of the seventh King of Wagadu. While Bida, the protective black snake, was beheaded by the suitor of the young girl to be sacrificed, the snake cursed the country to be doomed to drought and lack of gold. The snake's head fell on Bure in the Malinke countryside, and there was an abundance of gold there. Deprived of rain and gold, the country of Wagadu was devastated, the Soninke people were dispersed and their places turned into deserts. When we look at why rain and gold are associated with the legendary snake Bida in this narrative, we see that it has to do with the fact that snakes are seen more often when it rains and gold is revealed in the alluviums carried by the rain.

When we look at the information about when the Ghana Empire was founded, Henry Barth, who made inferences based on the information in Sa'di's work called *Tarikh al-Sudan*, suggested that the establishment may have taken place in the 300s. Arab sources are silent about who the founders of Ghana were. Western researcher Henry Barth, who worked on this subject, wrote in *Tarikh al-Sudan*: "Although we do not know who their ancestry was based on, their origins were white. However, their subjects were Soninke..." He mentioned that the first founders may have been white and that they were either Saharan Berbers or Fulani origins.

Al-Bekri and other Arab writers called both the city and the king "*Ghana*" and the region "*Awkar*". Bekri mentioned that the capital consists of two separate towns, 10 km away from each other, lying on a plain. He emphasized that the northern part of the city hosted Muslim merchants engaged in trade, while the southern part hosted the imperial palace and the majority of Soninke residents. Delafosse was the first person to suggest that Kumbi Saleh, identified by archaeological studies, could be the Imperial capital. Excavations carried out in different parts of the town show that the population was very densely settled. Archaeological evidence shows us that Kumbi Saleh was once a prosperous trading centre. The southern terminus of the trans-Western Saharan trade route was the capital Kumbi Saleh. The main commodities in Ghana's commercial life are salt obtained from the Sahara and gold obtained from the forested region in the south.

The Ghana Empire was governed by an absolute monarchy, and the throne passed to the son of the king's sister. The royal court was established and tried to resolve the people's complaints. Muslims took high-level positions in service to the state. The empire consisted of dependent kingdoms.

Although there was a Muslim mass within the empire, animism was also widespread as a local belief. Islam came to the region in the 9th century. It came through merchants in the century. Although Islam was widespread among high-ranking officials, the funeral ceremonies of Ghana's kings were performed according to pagan beliefs and traditions, and their graves were piled up in the form of a mound.

The collapse of the empire took place in a gradual process. Wanting to spread Islam to the south and benefit from the gold trade in the region, the Almoravids annexed the capital Kumbi Saleh to their borders in 1076. Almoravid leader Abu Bakr took control of Western Sudan and the gold mines in the region, and left the king of Ghana on his throne on the condition that he accept Islam. With the end of the Almoravids' dominance in the region, the Susu Kingdom first dominated the Ghanaian territory, and then the Mali Empire was established in this geography.